

Козак О.,
магістр історії, Національна академія
внутрішніх справ (Україна, Київ),
alexkozak@bk.ru

Доброчинність Богдана і Варвари Ханенків у справі просвітництва й розвитку та популяризації наукових знань в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

Висвітлюється доброчинність, меценатство і колекційна діяльність родини Богдана і Варвари Ханенків у розвитку освіти й наукових знань в Україні кінця XIX – початку XX ст. Розглянута благодійницька роль родини Ханенків у створенні нових та фінансуванні діючих церковно-парафіяльних і державних шкіл, забезпечення їх навчально-виховного процесу й соціальних потреб учнів і вчителів. Розглянуто внесок родини у створення системи комерційної освіти у формі шкіл, училищ, курсів, а також майстерень з виробництва предметів декоративно-прикладного мистецтва.

Аналізується роль родини Ханенків у розвитку наукових знань в Україні, зокрема археології, етнографії, історії та мистецтвознавства.

Ключові слова: доброчинність, меценатство, освіта, археологія, етнографія, історія, мистецтвознавство.

Ліквідація кріпацького рабства в Російській імперії, призвела до соціально-економічних змін, зокрема розвитку підприємництва й товарного виробництва загалом, що сприяло відродженню в Україні давніх традицій доброчинності. Добровільна безкорислива пожертва заможних підприємців, купців, дворян і поміщиків, а нерідко селян і міських мешканців була спрямована, у першу чергу, на розвиток освіти, забезпечення медичного обслуговування населення, збереження й примноження національної культурної спадщини, а, як наслідок, відродження історичної пам'яті, захист й утвердження національної ідентичності українців.

Сьогодні, за умов агресії Російської Федерації – окупації нею Криму й частини Донбасу, проблема доброчинності постає як вагомий чинник мобілізації всіх зусиль суспільства на захист Батьківщини.

Основні напрями і форми української доброчинності потребують глибокого й комплексного вивчення у контексті вітчизняних і європейських традицій для пошуку оптимальних шляхів удосконалення й функціонування інструментів благодійності, стимулювання громадянської активності, зокрема олігархів і підприємців.

Автором поставлено за мету здійснити спробу вивчення основних напрямів, форм і засобів доброчинності, видатних діячів українського національно-культурного відродження Богдана і Варвари Ханенків у справі просвітництва, розвитку та популяризації наукових знань в Україні наприкінці XIX – початку XX століття.

У російській імперській, особливо радянській і сучасній історіографії обраній нами темі приділена незначна, поверхова увага і розглядається вона у контексті російської історичної науки [9; 10; 12; 13; 15; 16]. Натомість українські вчені В. Антонович [2; 3], Д. Багалій [4], М. Грушевський [14], М. Костомаров [24], Д. Яворницький [50] та інші прагнули розкрити національні традиції доброчинності представників різних соціальних верств населення України.

У сучасній вітчизняній історіографії спостерігається активізація вивчення історії доброчинності і меценатства українських підприємців, купців, дворян і поміщиків, представників інших соціальних верств. Зокрема, проблему доброчинності у справі просвітництва й розвитку та популяризації наукових знань в Україні

визначеного періоду вивчали М. Дмитрієнко і О. Ясь [17], О. Донік [18], М. Біляшевський [6], М. Лукомський [33], М. Макарєнко [34], М. Слабошпицький [44], О. Ткаченко [46], та інші.

Натомість, недостатньо, на нашу думку, розроблено проблему внеску родини Ханенків, зокрема подружжя Богдана Івановича і Варвари Миколаївни, у збереження і розвиток української духовної і матеріальної культури. Лише окремі аспекти, і то епізодично, доброчинності й меценатства у справі просвітництва, розвитку наукових знань, мистецтвознавства і музеєзнавства знайшли відображення у невеликих працях К. Акинша [1], В. Березовського [5], Ю. Бобриницького [7], Н. Корнієнко [22; 23], Н. Крутенко [26; 27], В. Ковалинського [21], П. Лазечко [31], А. Маргулова [35], С. Нестерцової і І. Стародубцевої [36], Д. Кузіної [28], А. Примак [40], Н. Родінової [42], Н. Солонської [45], опублікованих у періодичних виданнях, а також декількох дисертаційних дослідженнях, зокрема, Т. Ніколаєвої [38].

Навіть короткий історіографічний огляд засвідчив, що обрана нами тема не стала предметом спеціального комплексного дослідження для українських та зарубіжних вчених.

Родина Терещенків, з якої походила Варвара Миколаївна, і родина її чоловіка Богдана Івановича Ханенка були знані й шановані в Україні і Російській імперії XIX – початку XX ст. як виробники цукру, зерна, горілчаних напоїв, цегли, лісопильних матеріалів, сільськогосподарського інвентаря, сукна й ткацьких виробів з використанням новітніх технологій. Маючи великі прибутки, вони витрачали значні кошти на створення належних матеріально-побутових умов праці й відпочинку своїх селян і робітників, на створення й утримання нічних притулків для бідних, медичних закладів, будівництво й оздоблення церков.

Особливу увагу й зацікавленість виявили підприємці у розширенні мережі початкової освіти, а також становленню й розвитку професійних навчальних закладів у формі комерційних, ремісничих, технічних шкіл, училищ і курсів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу, комерсантів, фахівців бухгалтерського обліку тощо.

Батько Варвари Ханенко Микола Терещенко у 1905 р. спорудив у селах Луці і Горбовичі поблизу Києва, де він мав велике земельне господарство, дві церковно-парафіяльні школи, в яких у 1915 р. навчалися понад 50 хлопчиків і 30 дівчаток [39, с. 300].

На кошти М. Терещенка, його дружини Пелагеї Терещенко і їх сина Олександра у селі Шпитьки Васильківського повіту, де останній мав маєток, землі й господарство, було споруджено у 90-х роках XIX ст. кам'яний храм, а біля нього нове приміщення школи з мебльованим помешканням для вчителя. Школа мала бібліотеку, у якій було «повно книг і необхідних для навчання підручників і посібників». Окрім того, О. Терещенко виплачував щорічно на утримання вчителя до 200 руб. Він також щорічно на порозі XX ст. надавав 80 крб. для організації навчального процесу Самгородській школі Сквирського повіту, де здобували початкову освіту понад 100 дітей [39, с. 457]. У 1910 р. на кошти повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради і добровільного пожертвування М. Терещенка в сумі 1000 руб. у селі було споруджено нову і значно більшу

школу, в якій навчалися 62 хлопчики і 49 дівчаток. На будівництво закладу було витрачено великі для того часу кошти – 3167 руб. [39, с. 457].

Вагомий внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток господарства й освіти населення Васильківського, Черкаського і Чигиринського повітів Київської губернії, де вони наприкінці XIX ст. володіли 4060 дес. землі й Балтського та Гайсинського повітів Подільської губернії, де у їх власності було 3700 дес. землі [9].

Варвара Миколаївна, продовжуючи добродійність свого батька, пожертвувала 2000 руб. на будівництво двоповерхової будівлі школи, а також фінансувала спорудження помешкань для вчителів у селі Райгородці Черкаського повіту. У 1898 р. заклад розпочав роботу, зарахувавши до першого класу 130 учнів. До 1905 р. В. Ханенко була почесним доглядачем, опікуном і меценатом училища, виділяючи щорічно на його потреби 1000 руб. У цьому ж році вона продала свій маєток і навчальний заклад залишився без вагової фінансової і матеріальної підтримки [22, с. 36–47].

Родина Ханенків у своїх господарствах, цукрових і цегельних заводах, винокурнях, ремісничих майстернях, що знаходилися переважно в селах, завжди піклувалася про освіту, селян, їх культурний розвиток і благоустрій. У селі Геленівка Васильківського повіту (нині с. Оленівка Фастівського району Київської області) вони виділяли значні кошти на розбудову церковно–парафіяльної школи, спорудження житла для вчителів, навчальних ремісничих майстерень, а Варвара Миколаївна прийняла на себе обов'язки попечителя навчального закладу і напередодні Першої світової війни надавала щорічно школі на її забезпечення величезну суму коштів – 2500 руб. [39, с. 575]. У 1905 р. вона подала прохання попечителю Київського навчального округу на відкриття в селі державної загальноосвітньої школи з ремісничим відділенням. Заклад був побудований за кошти держави і родини Ханенків. Його учні протягом чотирьох років здобували загальну освіту, а після спеціальної за кошти меценатів. Дівчата наступні два роки опановували ткацьке ремесло, а після завершення отримували безкоштовно ткацький верстат і всі необхідні матеріали для праці. Хлопці упродовж трьох років навчалися столярній майстерності, а після отримували комплект столярних інструментів і матеріалів та допомогу з реалізації виготовленої продукції. Продукція талановитих учнів, а згодом майстрів користувалася значним попитом в селі та за його межами, про що неодноразово писали в київських газетах. Для селян Варвара Миколаївна організувала і фінансувала вечірні курси із загальноосвітніх предметів й агротехніки сільськогосподарського виробництва, а також створила доступну для всіх сільських мешканців бібліотеку [42, с. 6].

У селі Могильному Хушуватської волості на Поділлі, де мешкало 3234 людей була лише одна парафіяльна школа, яка не могла охопити навчанням усіх бажаних дітей. Варвара Миколаївна виділила 1000 руб. на закупівлю обладнання, підручників, зошитів та іншого приладдя, що дало можливість залучити до навчання близько 100 учнів. Протягом 1910–1913 рр. на кошти повітового земства і добродійності родини Ханенків, які жертвували 3000 руб. в селі була збудована нова чотирьохкласна школа, за парти якої сіли майже 300 дітей.

У школі працювали вечірні класи для навчання грамоти дорослих. З ініціативи і на кошти Варвари Ханенко поряд зі школою спорудили майстерню, де хлопчики оволодівали столярною справою, а дівчатка навчалися ткацтву і рукоділлю. Вона опікувалася навчально–виховним процесом школи, створила бібліотеку, книгами якої користувалися і селяни, забезпечувала їдальню продуктами харчування, а в літні канікули фінансувала подорожі дітей до Києва, парку «Софії» в Умані й до інших історичних місць України. Переважно на кошти родини була збудована чотирьохкласна школа в селі Мощенна, поблизу якого на узліссі знаходилася садиба Ханенків [5].

Розвиток товарного виробництва в промисловості і сільському господарстві, а відповідно торгівлі й фінансової сфери в економічному житті імперії у другій половині XIX – початку XX ст. вимагав від працівників високого рівня загальних і професійних знань. Уряд Росії у березні 1888 р. прийняв «Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі й загально промислові» для підготовки ремісників, індустріальних і сільськогосподарських робітників [37, с. 83]. Основний тягар на їх відкриття й утримання лягав на підприємців, земства, різні громадські організації і товариства.

У 60–х роках XIX ст. Купецьке товариство, підприємці й зацікавлені громади ініціювали створення системи комерційної освіти. У 1862 р. розпочало навчальний процес з підготовки прикажчиків, бухгалтерів, конторників й різних комерційних агентів середнє комерційне училище в Одесі. До 1888 р. воно залишалося єдиним навчальним комерційним закладом в Україні [37, с. 86]. До схвалення Положення про комерційні училища і підпорядкування їх Міністерству фінансів. 15 квітня 1896 р. в Україні вже діяли 4 із 8 в імперії таких навчальних закладів [36, с. 82–83].

Купецьке товариство і Товариство поширення комерційної освіти, яке до 1896 р. очолював батько Варвари Ханенко М. Терещенко, спільно з місцевими купцями і підприємцями у жовтні цього ж року відкрили київське комерційне училище з 7–річним терміном навчання. Видатний підприємець і добродійник М. Терещенко у 1897 р. вніс до стипендіального фонду на користь учнів із бідних родин 30 тис. рублів [37, с. 89].

За активної участі родини М. Терещенка: дружини, дочки Варвари і її чоловіка Б. Ханенка в Києві було відкрито першу в імперії жіночу комерційну школу. Микола Артемійович і його дружина Пелагея Георгіївна пожертвували 150 тис. руб. на спорудження будинку закладу, а протягом 6,5 років їх родина виділила для надання можливості дітям найбіднішого населення Києва здобувати освіту ще 329814 руб. Товариство поширення комерційної освіти, яке з 1896 р. очолював Б. Ханенко, за видатну добродійність на благо свого народу обрало М. Терещенка своїм почесним головою, а чоловічий школі й торговельним класам було присвоєно ім'я М. Терещенка, жіночий – П. Терещенко [37, с. 90–91].

Родина Ханенків значну увагу приділяла становленню і розвитку жіночої професійної освіти. Богдан Іванович як голова Київського комітету торгівлі й мануфактур, а також член правління Російського торгово–промислового і декількох Київських банків спільно з дружиною створив Фонд жіночого комітету і розробив програму навчання дівчат ткацькій і бухгалтерській справі,

хатнього господарювання. Відповідні відділення і курси були відкриті при жіночій Торговельній школі та інших комерційних закладах [28].

Протягом 1899–1903 рр. М. Терещенко і Б. Ханенко, який очолював правління Товариства цукрових та рафінадних заводів братів Терещенків, на прохання Глухівської громади і з дозволу царського уряду відкрили трирічне Глухівське ремісниче училище імені таємного радника Миколи Артемійовича Терещенка. Придбання садиби, будівництво великого будинку, обладнання класних кімнат, фізичного кабінету, столярно-модельної та слюсарсько-ковальської майстерень, бібліотеки і магазину готових виробів учнів було зроблено переважно за кошти родини добродійників. Микола Артемійович, як попечитель училища, заповів на щорічну оплату і харчування найбідніших вихованців ще 5 тис. руб. [18, с. 159–160].

У 1903 р. на території України завдяки переважно купецьким і торгівельним товариствам, місцевим громадам, а також добровільним пожертвуванням родин Терещенків, Ханенків, Бродських, Харитоненків та інших було створено 22 комерційних навчальних заклади із 147 в імперії, які підпорядковувалися Міністерству фінансів. Натомість головним джерелом утримання комерційних училищ, торгових шкіл, класів і курсів комерційних знань була плата учнів за навчання, що становила 2/3 бюджету, а інші витрати покривалися за рахунок обов'язкового збирання коштів з купців і підприємців та добровільних пожертв благодійників [36, с. 83–84].

На початку XX ст. в Україні на підприємствах цукрової, металургійної, металообробної, машинобудівної та гірничої промисловості також діяли понад 127 технічних шкіл, близько 49 ремісничих училищ різного рівня, а також спеціальні курси, вечірні класи для підвищення професійного рівня робітників. Відсоток грамотності серед них сягав 50, 8%, а усього населення не досягав і 20% [20, с. 27, 33, 40–41; 30, с. 73].

На Донбасі і Подніпров'ї, де швидкими темпами розвивалася гірнична, металургійна й машинобудівна промисловість загальноосвітнє і професійне навчання охоплювало переважно дітей робітників. До 1915 р. на кошти підприємців, професійних товариств і добродійників було створено 120 фабрично-заводських шкіл, де навчалися 24 тис. дітей, а також 14 початкових залізничних училищ для дітей працівників залізниць. Лише 20% дітей шкільного віку навчалися в них. Переважна більшість шкіл і училищ були однокласними з терміном навчання три роки. У двокласних він тривав 5 років [35, с. 71–72].

Масштабною і плідною була доброчинність й безпосередня участь родини Богдана і Варвари Ханенків у розвитку мистецтвознавства, а також історичних знань, зокрема археології, джерелознавства й етнографії.

Вивчення основ мистецтвознавства Богданом Івановичем розпочалося на початку 70-х років XIX ст. після закінчення у 1873 р. Московського університету і праці в міністерстві юстиції імперії, згодом на посадах мирового судді в Москві, а з 1876 до 1881 р., члена Варшавського окружного суду. У Петербурзі, Москві, Києві та інших містах імперії родина Ханенків знайомила й спілкувалася з митцями українського походження: письменником, продовжувачем традицій гоголівської школи реалізму в російській літературі Д. Григоровичем,

який на початку 40-х років навчався у Петербурзькій академії мистецтв, а згодом став секретарем Санкт-Петербурзького імператорського товариства заохочування художників, митцями народженими в Україні І. Айвазовським, М. Бодарівським, А. Куїнджі (Шаповал), І. Крамським, російським пейзажистом І. Шишкіним, вченим, колекціонером і знавцем нідерландського і голландського малярства П. Семеновим – Тянь-Шанським [48, с. 25].

Подорожуючи Європою, вони знайомляться з творами образотворчого мистецтва найбільших галерей Італії, Франції, Німеччини, живописом Нідерландів та Іспанії, відвідують знамениті аукціони, де купують твори митців різних народів і епох, вивчають їх історію і культуру. Спілкування з авторитетними дослідниками образотворчого мистецтва країн Західної Європи В. Бодє, А. Бредусом, К. Гофстєде де Гроотом та іншими сприяло здобуттю ними досить змістовних знань з історії культури і збирання кращих полотен західноєвропейських художників [27, с. 63].

1881 р. родина Ханенків повертається до України. До 1985 р. вона поперемінно мешкає в Києві, Москві, родовому маєтку Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії. Протягом 1919–1929 рр. ці етнічні українські землі, як і інша територія північно-східних районів України площею понад 200 тис. кв. км., були безпідставно забрані радянською Росією [32, с. 48–57].

Богдан і Варвара Ханенки, які не втратили свого національного коріння, свідомості й ідентичності, спільно з родиною М. Терещенка проводять значну меценатську діяльність і доброчинність, спрямовані на відродження історичної пам'яті рідного народу, вивчення й популяризацію історії, зокрема археології, етнографії, а також мистецтвознавства і музеєзнавства. Вони фінансують наукові дослідження В. Антоновича і В. Хвойка з прадавньої історії українців і доби козаччини. Зокрема, останній, завдяки спілкуванню й консультаціям з В. Антоновичем, М. Біляшівським, Ф. Вовком, А. Праховим, О. Лазаревським, своїм науковим пошуком поклав початок створення джерельної бази для археологічного вивчення давньої історії Середнього Подніпров'я. Хвойка відкрив Кирилівську стоянку первісних людей кам'яного віку (палеоліту) в Києві, залишки поселень, старожитностей і пам'яток, що отримали назву трипільська (1893 р.), зарубинецька і черняхівська (1899 р.) культури, вивчав городища скіфів, розкопував численні кургани і могилиники саме завдяки меценатам: родинам Терещенків та Б. і В. Ханенків [19, с. 365].

Для вивчення і популяризації історії культури українського і європейських народів родина Ханенків збрала бібліотеку, книжковий фонд якої налічував близько 3 тис. видань. За змістом і кількістю книг такої приватної колекції не було в імперії [43, с. 12].

За ініціативи Богдана Івановича й інших членів Історичного товариства Нестора-літописця Київського університету Св. Володимира, громадськості й родини Терещенків 1897 р. було створено Товариство старожитностей та мистецтва. Статут громадського об'єднання написав Б. Ханенко і в цьому ж році очолив його правління, яким керував до завершення життєвого шляху. Основна мета товариства полягала у збиранні та збереженні пам'яток старовини й мистецтв як в інтересах

науки, так і задля розвитку естетичного смаку та освіти народу засобом створення музею з археологічною, історичною, художньою і художньо-промисловою колекціями, організації тематичних виставок, публічних читань з історії та мистецтвознавства [27, с. 66–67].

Богдан Іванович організував збір коштів у сумі 249 тис. руб. і очолив комісію контролю за будівництвом першого публічного музею Києва за проектом видатного архітектора В. Городецького. Родина Терещенків виділила 109 тис. руб., а царський уряд лише 100 тис. руб., іншу суму меценати міста. У 1899 р. в незавершеному приміщенні Б. Ханенко і В. Хвойка організували виставку археологічних колекцій пам'яток історії від палеоліту до епохи Київської Русі для учасників XI Всеросійського археологічного з'їзду. Серед них виділялося унікальне зібрання подружжя Ханенків, що складалося з пам'яток Наддніпрянщини різних історичних періодів, колекції хрестів і образків перших століть християнства на Русі, зі старожитностей античної доби з грецьких колоній Північного Причорномор'я та пам'яток Стародавнього Єгипту. Зібрання передане в освячений і відкритий 30 грудня 1904 р. «Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. государя імператора Миколи Олександровича», налічувало 3145 пам'яток культури, оцінених у 71 тис. руб. і складало майже половину вартості всіх археологічних експонатів музею [8].

Учасники з'їзду мали можливість також ознайомитися з новим рідкісним виданням Б. Ханенка «Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов» (Выпуск II. – К., 1899). У випуску були ілюстровані й описані пам'ятки скіфської доби з колекцій родини Ханенків і М. Тарнавського, виявлені С. Мазаракі у басейні річки Сули та В. Хвойка у різних повітах Київської області [40, с. 60].

Родина Ханенків не лише фінансувала науковий пошук археологів для вивчення історії рідного народу, а й видання 6 збірників «Древности русских» та «Древности Приднепровья» протягом 1899–1907 рр. з світлинами і описом найцінніших пам'яток, спробою аналізу й висновків результатів дослідження. Напередодні Великої світової війни 1914–1918 рр. вони субсидували археологічні розкопки у Північному Причорномор'ї, за наслідками яких опублікували протягом 1911–1913 рр. альбом копій пам'яток, що складали експозиції античного відділу їх власного музею [27, с. 66; 8].

Вагомий внесок родини Ханенків у розвиток української етнографії, зокрема відродження народних промыслів з виробництва предметів декоративно-прикладного мистецтва. Варвара Миколаївна фінансувала на власні кошти створення й утримання майстерень з виготовлення виробів традиційно-ужиткового мистецтва на підтримку гончарства, ткацтва, вишивки, деревообробних промыслів. Вона організувала роботу 6 таких навчально-виробничих майстерень, а також магазини збуту їх продукції. У 1906 р. Варвара Ханенко за сприяння М. Біляшевського, О. Пчілки, В. Кричевського, В. Хвойки, Д. Щербаківського та інших меценатів організувала виставку кустарних виробів. Наступного року вона ініціювала створення Київського кустарного товариства за активної участі якого провела 1913 р. виставку предметів традиційно-ужиткового мистецтва українського народу в Петербурзі, більшість експонатів

якої були відправлені на продаж до Берліна, Парижа, США, а також у спеціальний магазин Ханенків у Лондоні. Тканини, килими й вишивка майстерні Геленівської церковно-приходської школи Васильківського повіту будуть відзначені Петербурзькою виставкою золотою медаллю [26, с. 38–41].

Наукова громадськість високо оцінила внесок родини Ханенків у розвиток і популяризацію наукових знань. Б. Ханенко тривалий час очолював Київське товариство історії та старожитностей, був членом науково-просвітницьких товариств, таких як Імператорська археологічна комісія, Антропологічне товариство в Парижі, Одеське товариство історії та старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця Київського університету Св. Володимира, Церковно-археологічного товариства Київської духовної академії, дійсним членом Петербурзької академії мистецтв.

Зібрання родиною Ханенків археологічного матеріалу, пам'яток культури, фінансове й організаційне сприяння розвитку й популяризації образотворчого й прикладного мистецтва і сьогодні залишається безцінним джерелом вивчення історії, етнології й мистецтвознавства нашої Батьківщини, а також пропаганди української культури, яскравим прикладом безкорисливого й самовідданого служіння Україні.

Список використаних джерел

1. Акинша Константин. Забытый меценат // Наше наследие. – Москва, 1989. – №5. – С.29–38.
2. Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
4. Багалія Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993.
5. Березовський О. Історичні постаті Богдан та Варвара Ханенки [Електр. ресурс]. – Режим доступу: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>
6. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918.
7. Бобриницький Ю. Лампочка Ханенка // Україна молода. – 2004. – №78. – С.13.
8. Богдан та Варвара Ханенки // Україна: Історія великого народу [El. res. litopys.com.ua]
9. Боканов А. Коллекционеры и меценаты в России. – М., 1989.
10. Бурый П. Москва купеческая. – М., 1991.
11. Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемовича Терещенка. – К., 1900.
12. Георгиевский Г. Призрение бедных и благотворительность. – СПб., 1894.
13. Гогель С. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб., 1908.
14. Грушевський М. Як жив український народ. – К., 1992.
15. Держинский В. Заметки об общественном призрении. – М., 1897.
16. Дмитриев М. Дома трудолюбия. – СПб., 1900.
17. Дмитриченко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С.37–44.
18. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004.
19. Енциклопедія історії України: Т.10 / редколегія В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К., 2013.
20. Кізенко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – К., 1972.
21. Ковалінський В. Меценати Києва. – К., 1998.
22. Корнієнко Н. Варвара Ханенко: життя, події, факти // Матеріали наук.-практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К., 1999. – С.36–47.
23. Корнієнко Н. Український слід подружжя Ханенків // Українська газета. – 2002. – 6 червня.
24. Костомаров М. Галерея портретів. – К., 1993.
25. Костюченко А. Супруги Ханенко. Великие неизвестные [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.interestny.kiev.ua/suprugy-hanenko-velikie-neizvestnyie/>

26. Крутенко Н. Варвара Ханенко – життя, події, факти // *Матеріали наук.–практ. конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.38–41.
27. Крутенко Н. Ханенки // *Пам'ятки України.* – 1996. – №3–4. – С.62–72.
28. Кузіна Д. І. Просвітницька і благодійницька діяльність Варвари Ханенко // *Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць / С. А. Слесарев (голова), О. М. Титова (заст. Голови), С. І. Білокінь, Л. О. Гриффен та ін. / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Вип.3.* – К. – Глухів, 2010. – С.239–242.
29. Лавров Ю. П. Питання освіти робітників на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX – початок XX ст.) // *Істор. дослідження. Вітчизняна історія.* – К., 1990. – Вип.16.
30. Лазечко П. Меценати української культури // *Дзвін.* – 2003. – №2. – С.116–129.
31. Лоза Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії // *Пам'ятки України.* – 1996. – №3–4. – С.48–57.
32. Лукомский Г. К. Исторический очерк и краткое описание коллекции Киевского государственного музея имени Ханенко. – Париж, 1925.
33. Макаренко М. О. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків. – К., 1929.
34. Маргулов А. Х. Розвиток медицини та початкової освіти в Донбасі у 1861–1917 роках // *Історичні і політологічні дослідження. Видання Донец. націон. ун.* – 2003. – №3/4 (15/16) Липень. – С.69–75.
35. Нестерцова С. М. Стародубцева І. В. Комерційна освіта в Росії (1896–1903) // *Історичні і політологічні дослідження. Видання Донец. націон. ун.* – 2003. – №3/4 (15/16) Липень. – С.82–88.
36. Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Черкаси, 2005.
37. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Укр. істор. Журнал.* – 2005. – №1. – С.82–96.
38. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1915 год.
39. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008.
40. Примак А. Б. І. Ханенко та «Киевская старина» // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.59–64.
41. Про діяльність Б. І. Ханенка у заснуванні та історії Київського художньо-промислового і наукового музею // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.51–58.
42. Родінова Н. Громадська і просвітницька діяльність Варвари Ханенко // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.5–9.
43. Рославець О. Богдан Іванович Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.5–13.
44. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001.
45. Солонська Н. У їхнім серці жила Україна, або чому подружжя Ханенків не мало заслуг перед «пролетарською культурою» // *Голос України.* – 1992. – 1 травня.
46. Ткаченко О. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінця XIX – початку XX ст. – Переяслав-Хмельницький, 2000.
47. Ткаченко Т. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2003.
48. Ханенко Б. І. Спогади колекціонера / Авторі-упоряд. Н. І. Корнієнко, О. В. Живкова, Т. М. Михайлова / під заг. ред. В. І. Виноградової. – К., 2009.
49. Шевченківський словник. У 2 т. – Т.1. – К., 1978.
50. Яворницький Д. Історія українських козаків. У 3 т. – Львів, 1990.
51. Antonovych V. Pro kozac'ki chasy na Ukrai'ni. – K., 1991.
52. Bagalija D. Istorija Slobids'koi' Ukrai'ny. – Harkiv, 1993.
53. Berezov's'kyj O. Istorychni postati Bogdan ta Varvara Hanenky [Elektr. resurs]. – Rezhym dostupu: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>
54. Biljashivs'kyj M. Nashi nacional'ni skarby. – K., 1918.
55. Bobrany's'kyj Ju. Lampochka Hanenka // *Ukrai'na moloda.* – 2004. – №78. – С.13.
56. Bogdan ta Varvara Hanenky // *Ukrai'na: Istorija velykogo narodu* [El. res. litopys.com.ua]
57. Bohanov A. Kollekcionery i mecenaty v Rossii. – M., 1989.
58. Buryshkin P. Moskva kupecheskaja. – M., 1991.
59. Vos'midesjatiletie tajnogo sovetnika Nikolaja Artemovicha Tereshhenka. – K., 1900.
60. Georgievskij G. Prizrenie bednyh i blagotvoritel'nost'. – SPb., 1894.
61. Gogel' S. Ob#edinenie i vzaimodejstvie chastnoj i obshhestvennoj blagotvoritel'nosti. – SPb., 1908.
62. Grushevs'kyj M. Jak zhyv ukrai'ns'kyj narod. – K., 1992.
63. Derjuzhinskij V. Zametki ob obshhestvennom prizrenii. – M., 1897.
64. Dmitriev M. Doma trudoljubca. – SPb., 1900.
65. Dmytrijenko M., Jas' O. Blagodijnist' jak atrybut gromadjans'kogo suspil'stva: istorija i suchasnist' // *Rozbudova derzhavy.* – 1994. – №6. – С.37–44.
66. Donik O. M. Rodyna Tereshhenkiv v istorii dobrochynnosti. – K., 2004.
67. Encyklopedija istorii' Ukrai'ny: T.10 / redkolegija V. A. Smolij (golova) ta in. NAN Ukrai'ny, Instytut istorii' Ukrai'ny. – K., 2013.
68. Kizchenko V. I. Kul'turno-osvitnij riven' robitnychoho klasu Ukrai'ny naperedodni revoljucii' 1905–1907 rr. – K., 1972.
69. Kovalyn's'kyj V. Mecenaty Kyjeva. – K., 1998.
70. Kornijenko N. Varvara Hanenka: zhyttja, podii', fakty // *Materialy nauk.–prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju.* – K., 1999. – С.36–47.
71. Kornijenko N. Ukrai'ns'kyj slid podruzhzhja Hanenkiv // *Ukrai'ns'ka gazeta.* – 2002. – 6 chervnja.
72. Kostomarov M. Galereja portretiv. – K., 1993.
73. Kostjuchenko A. Suprugy Hanenko. Velikie neizvestnye [Elektr. resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.interesny.kiev.ua/suprugy-hanenko-velikie-neizvestnye/>
74. Krutenko N. Varvara Hanenka – zhyttja, podii', fakty // *Materialy nauk.–prakt. konferencii' z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju.* – K., 1999. – С.38–41.
75. Krutenko N. Hanenky // *Pam'jatky Ukrai'ny.* – 1996. – №3–4. – С.62–72.
76. Kuzina D. I. Prosvitnyč'ka i blagodijnyc'ka dijal'nist' Varvary Hanenka // *Siversshyna v istorii' Ukrai'ny. Zb. nauk. prac' / S. A. Sljesarjev (golova), O. M. Tytova (zast. Golovy), S. I. Bilokin', L. O. Griffen ta in. / Nacional'nyj zapovidnyk «Gluhiv», Centr pam'jatkoznavstva NAN Ukrai'ny i UTOPIK. Vyp.3.* – K. – Gluhiv, 2010. – С.239–242.
77. Lavrov Ju. P. Pytannja osvity robitnykiv na z'i'zdah gimnychopromyslovciv Pivdnja Rosii' (kinec' XIX – pochatok XX st.) // *Istor. doslidzhennja. Vitchyznana istorija.* – K., 1990. – Vyp.16.
78. Lazechko P. Mecenaty ukrai'ns'koi' kul'tury // *Dzvin.* – 2003. – №2. – С.116–129.
79. Loza Ju. Ukrai'ns'ko–rosijs'ka etnichna mezha i suchasni kondony ta terytorial'ni pretenzii' // *Pam'jatky Ukrai'ny.* – 1996. – №3–4. – С.48–57.
80. Lukomskij G. K. Istoricheskij ocherk i kratkoe opisanie kolekcii Kievskogo gosudarstvennogo muzeja imeni Hanenka. – Parizh, 1925.
81. Makarenko M. O. Muzej mystectv imeni B. I. ta V. M. Hanenkiv. – K., 1929.
82. Margulov A. H. Rozvytok medycyny ta pochatkovoї osvity v Donbasi u 1861–1917 rokah // *Istorychni i politologichni doslidzhennja. Vydannja Donec. nacion. un.* – 2003. – №3/4 (15/16) Lypen'. – С.69–75.
83. Nesterova S. M. Starodubceva I. V. Komeracijna osvita v Rosii' (1896–1903) // *Istorychni i politologichni doslidzhennja. Vydannja Donec. nacion. un.* – 2003. – №3/4 (15/16) Lypen'. – С.82–88.
84. Nikolajeva T. M. Vnesok pidpryjemciv v osvitt'o–kul'turnyj rozvytok Ukrai'ny (ostannja tretyna XIX – pochatok XX st.): Avtoref. dys. kand. ist. nauk. – Cherkasy, 2005.
85. Nikolajeva T. M. Rol' pidpryjemciv Ukrai'ny v rozvytku profesijnoi' osvity (ostannja tretyna XIX – pochatok XX st.) // *Ukr. istor. Zhurnal.* – 2005. – №1. – С.82–96.

References

1. Akinsha Konstantin. Zabytyj mecenat // *Nashe nasledie.* – Moskva, 1989. – №5. – С.29–38.
2. Antonovych V. Korotka istorija Kozachchyny. – K., 1991.

38. Otchet Kievskogo hudozhestvenno-promyshlennogo i nauchnogo muzeja za 1915 god.

39. Pererva V. S. Istorija shkil'nyctva v mistah i selah Kyi'vshhyny XIX – pochatku XX st. – Bila Cerkva, 2008.

40. Prymak A. B. I. Hanenko ta «Kyevs'kaja staryna» // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.59–64.

41. Pro dijat'nist' B. I. Hanenka u zasnuvanni ta istorii' Kyi'vs'kogo hudozhn'o-promyslovogo i naukovo muzeju // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.51–58.

42. Rodinova N. Gromads'ka i prosvitny'ka dijat'nist' Varvary Hanenko // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.5–9.

43. Roslavet' O. Bogdan Ivanovych Hanenko – zasnovnyk Kyi'vs'kogo muzeju zahidnogo ta shidnogo mystectva // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.5–13.

44. Slaboshpyc'kyj M. Ukrai'ns'ki mecenaty. – K., 2001.

45. Solons'ka N. U i'hnim serci zhyla Ukrai'na, abo chomu podruzhzhja Hanenka ne malo zaslugu pered «proletars'koju kul'turoju» // Golos Ukrai'ny. – 1992. – 1 travnja.

46. Tkachenko O. Pidpryjemny'ka ta mecenats'ka dijat'nist' rodyny Tereshhenkiv v Ukrai'ni kincja XIX – pochatku XX st. – Perejaslav–Hmel'ny'kyj, 2000.

47. Tkachenko T. Gromads'ka ta blagodijna dijat'nist' G. P. Galagana: Avtoref. dys. kand. ist. nauk. – K., 2003.

48. Hanenko B. I. Spogady kolekcionera / Avtory–uporjad. N. I. Kornijenko, O. V. Zhyvkova, T. M. Myhajlova / pid zag. red. V. I. Vynogradovoi'. – K., 2009.

49. Shevchenkiv's'kyj slovnyk. U 2 t. – T.1. – K., 1978.

50. Javornyc'kyj D. Istorija ukrai'ns'kyh kozakiv. U 3 t. – L'viv, 1990.

Kozak O., master in history, National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kiev), alexkkozak@bk.ru

Charity Bogdan and Varvara Hanenko in education, development and popularization of scientific knowledge in the Ukraine in late XIX – early XX century

Reveals the charity, patronage and collection activities of family Bohdan and Varvara Hanenko in the development of education and scientific knowledge in Ukraine late XIX – early XX century. Considered charitable family Hanenko role in creating new and existing funding of church and state schools, provision of educational process and social needs of students and teachers. The contribution of the family to create a system of commercial education in the form of schools, colleges, courses and workshops producing objects of decorative art.

Analyzed the role of the family Hanenko in the development of scientific knowledge in Ukraine, archeology, ethnography, history and art history. Particular funding Hanenko archaeological and historical research V. Antonovich, M. Bilyashevskoho V. Khvoiki ancient history of the Middle Dnieper. Is noted the significant contribution of Bohdan Ivanovich in the creation and work of the Kiev Society of Antiquities and Arts, his leading part in the creation of the first public museum in Kiev, the promotion of artistic and scientific knowledge.

Keywords: charity, philanthropy, education, archeology, ethnography, history, art.

Kozak A., магистр истории, Национальная академия внутренних дел (Украина, Киев), alexkkozak@bk.ru

Благотворительность Богдана и Варвары Ханенко в деле просвещения, развития и популяризации научных знаний в Украине в конце XIX – начале XX в.

Освещается благотворительность, меценатство и коллекционная деятельность семьи Богдана и Варвары Ханенко в развитии образования и научных знаний в Украине конца XIX – начала XX в. Рассмотрена благотворительная роль семьи Ханенко в создании новых и финансировании действующих церковно-приходских и государственных школ, обеспечения их учебно-воспитательного процесса и социальных потребностей учащихся и учителей. Рассмотрены вклад семьи в создание системы коммерческого образования в форме школ, курсов, а также мастерских по производству предметов декоративно-прикладного искусства.

Анализируется роль семьи Ханенко в развитии научных знаний в Украине, в частности археологии, этнографии, истории и искусствоведения.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, образование, археология, этнография, история, искусствоведение.

УДК 94(477)(092)(061.2)

Глушан О. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний університет
культури і мистецтв (Україна, Київ),
glushan1985@bigmir.net

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ: ЗМІСТ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ

На основі аналізу широкого комплексу архівних документів з вітчизняних і зарубіжних архівосховищ розкрито зміст, основні напрями та форми громадської діяльності українського вченого і державного діяча С. В. Бородаєвського (1870–1942) в еміграції. Показано, що основні його зусилля як громадського діяча були спрямовані на організацію самодопомогових та протестних акцій і товариств української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці, привернення уваги міжнародного співтовариства до українських проблем, встановлення контактів з діячами міжнародних громадських установ, благодійних організацій, допомогових фондів. Особливу увагу звернуто на роботу С. В. Бородаєвського зі створення та організації діяльності Українського університетського угруповання для Ліги Націй і налагодження його співпраці з Міжнародним університетським товариством для Ліги Націй у 1920–1930-х рр.

Ключові слова: С. В. Бородаєвський, громадська діяльність, українська еміграція, Чехо-Словацька Республіка, Українське університетське угруповання для Ліги Націй.

Серед тисяч учасників державотворчого процесу в Україні у 1917–1921 рр., що внаслідок поразки національно-визвольних змагань і несприйняття більшовицької влади опинилися у вимушеній еміграції, був і Сергій Васильович Бородаєвський (1870–1942) – український учений, юрист, економіст, державний і громадсько-політичний діяч, організатор науки та історик українського й міжнародного кооперативного руху. Виїхавши спершу до Франції, вчений невдовзі переїхав до Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), де в 1920-х рр. навколо низки науково-освітніх і громадсько-культурних осередків гуртувалися кваліфіковані наукові, педагогічні, творчі кадри української міжвоєнної еміграції. І хоча у ЧСР, керівництво якої прихильно ставилося до українського національного руху, склалися більш-менш сприятливі умови для української еміграційної спільноти, все ж подолання таких негативних факторів життя в еміграції, як матеріальна скрута, зниження соціального статусу, неможливість повноцінної професійної самореалізації, розрив з відповідним національним оточенням, вимагало від її членів високого рівня самоорганізації, єднання, узгодженості дій, ініціативності, відповідальності за спільну справу, активної співпраці з міжнародними організаціями, наполегливості у відстоюванні власних інтересів перед світовою спільнотою.

Не лише громадська діяльність С. В. Бородаєвського, а й загалом його постать досить довгий час залишалася невідомою широкому загалу українців. Стислі біографічні довідки, що з'явилися ще за життя вченого, лише в загальних рисах окреслювали його життєвий шлях і науковий доробок [1; 2]. Окремі відомості про громадську активність С. В. Бородаєвського були розрошені в роботах виключно еміграційних дослідників (І. Витановича, С. Наріжного та ін.) [3; 4]. Визнання наукового і суспільного значення постаті вченого й студіювання його життєвого та творчого шляху на Батьківщині стали можливими лише наприкінці минулого століття. Автори невеликих розвідок інформативного характеру про С. В. Бородаєвського, розміщених на сторінках місцевої періодики, та перших узагальнюючих біографічних нарисів про вченого у довідкових виданнях представили лише окремі факти